

doi **Introducing the versions of the commentary on the Masnavi, a poetic work by Kurdish poets and scholars**

Karavan Othman Ali

Teymoor Malmir

Ebrahim Badakhshan

Submitted: 2025-04-23 Revised: 2025-07-26 Accepted: 2025-08-23 Published: 2026-03-21 pp.213-247

Abstract

The sublime thoughts of Rumi's *Masnavi*, despite the simplicity of his language and expression, require elaboration due to its richness. Kurdish poets and scholars have extensively expounded on his sublime concepts and thoughts. Numerous copies of commentary on *The Masnavi* written by Mulla Idris Bedlisi, the *Kitab al-Ma'arif* composed by Sheikh Abdul Rahman Talabani, *Al-Marased fi Kashf al-Maqassed*, which is a commentary on the *Dibajah al-Masnavi* of Jalal al-Din Rumi composed by Mulla Ahmad Barzanji, and the commentary on the *Masnavi* written by Mulla Hamid Bisarani are kept in various libraries. The existence of these works shows the importance of Rumi's poetry and thought among the Kurdish people, especially the existence of the commentary on *The Masnavi* written with the employment of Persian poetic forms indicates the extent of the popularity of Rumi's works and the Kurds' interest in his mystical thinking and transcendental ideas. These commentaries and the multitude of different versions of each of them indicate the importance of teaching *The Masnavi* in schools and student quarters. It also shows that in addition to poets and scholars, people of knowledge also had a close relationship with Rumi's *The Masnavi*, and it was their companion and friend in solitude.

Keywords: Maulana Jalaluddin Balkhi, Masnavi Ma`navi, Kurdish poets and scholars, Masnavi commentary, Talebani.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References:

- Anqoravi, I., 2009, *Anqoravi's Great Commentary on Rumi's Mathnavi Ma`navi*, translated by E. Sattarzadeh, first edition, Tehran: Negarestan -e- Ketab. [In Persian]
- Ayoub, Kh., 1998, *Asrar al-Ghoyub (Explanation of Mathnavi -e- Ma`navi)*, edited by M. J. Shariat, first edition, Tehran: Asatir. [In Persian]
- Badlisi, M. I., *Commentary on the Masnavi*, Central Library and Documentation Center of Tehran University, holding number 4029. [In Persian]
- Barzanji, Sh. A., 1880, *Al-Marased fi Kashf al-Maqased*, Sheikh Muhammad Khal Library, this copy is currently kept in the library of the Zhin Institute in Sulaymaniyeh, Kurdistan Region of Iraq, holding number 566. [In Persian]
- Barzanji, Sh. A., 1880, *Al-Marased fi Kashf al-Maqased*, Rumi Library in Ghoniyeh, holding number 7749. [In Persian]
- Bisarani, M. H., 1864, *Commentary on the Spiritual Mathnavi*, Second Commentary, Volumes One to Five, Ayatollah Al-Ozma Marashi Najafi Public Library, Qom, holding number 3706. [In Persian]
- Bisarani, M. H., 1871, *Commentary on the Masnavi*, Second Commentary, First to Fourth Books, manuscript in the library of the late Mulla Abdolrahman Ahmadi Chagar, the microfilm of this copy is kept in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran under number 8277. [In Persian]
- Bisarani, Mulla Hamed, 1871, *Commentary on the Masnavi, Second Commentary*, Book One to Book Four, manuscript in the library of the late Mulla Abdur Rahman Ahmadi Chagar, without a preservation number. [In Persian]
- Bisarani, M. H., 1873, *Kitab al-Masnavi*, second commentary, books one to three, Istanbul Library, holding number 600f. [In Persian]
- Chalabi, H. Z., 2010, *The Discoverer of Secrets and the Knower of Lights (Explanation of Verses from the Spiritual Mathnavi -e- Ma`navi)*, edited by A. Qojehzadeh, first edition, Tehran: International. [In Persian]
- Emad Hali, H. M. M., 1977, *Rahavard -e- Ma`navi (Explanation of Verses, Anecdotes, and Difficulties in Rumi's Masnavi)*, Introduction by A. Khoshneavis "Ema`", First Edition, Tehran: Ata'i Press Institute. [In Persian]
- Foruzanfar, B., 1988, *Commentary on the Sharif's Masnavi*, Fourth Edition, Tehran: Zouvar. [In Persian]
- Homai, J. 1981, *Commentary on Rumi's Masnavi (The Story of the Ghaleh -e- Zat al-Sowwar or the Dez -e- Hooshroba)*, third edition, Tehran: Aghah. [In Persian]
- Hosseini, A. H., 1960, "Explanation of the Eighteen Verses of Rumi's First Mathnavi by Sheikh Abdol Rahman Khalesi," *Persian Language and Literature of University of Tabriz*, 22 (94): 241-257. [In Persian]
- Khalidi, M., 1994, *Correction of Bisarani's Commentary on the Masnavi and Its Comparison with Some Authentic Commentaries*, Ph.D thesis in Persian Language and Literature, University of Tehran, Faculty of Literature and Humanities. [In Persian]

- Khales, 2014, *written by Hazrat Maulana Sheikh Abdul Rahman Talabani, Keta Al-Maaref (Commentary on Rumi's Mathnavi)*, translation of poems from Persian to Kurdish: A. Soltani, correction and commentary, and Kurdish mystical commentary in Persian by M. A. Soltani, first edition, Erbil: Kurdish Academy. [In Persian]
- Kharazmi, K. H., 2005, *Javaher Al-Asrar & Zavaher Al-Asrar*, edited by M. J. Shariat, first edition, Tehran: Asatir. [In Persian]
- Lahori, M. R., 2002, *Mokashefat -e- Razavi in the Explanation of the Masnavi Ma`navi*, edited by R. Rouhani, first edition, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Naeem, M., 2008, *Commentary on the Masnavi*, edited and researched by A. Ojabi, first edition, Tehran: Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly of Iran. [In Persian]
- Naqshbandi, A., 2007, *Introduction to the Personality and Works of Allama Mulla Hamed, the Writer of Secrets of Bisarani, Based on Her Commentaries on the Mathnavi Ma`navi*, Master's Thesis in Persian Language and Literature, University of Kurdistan. [In Persian]
- Naqshbandi, A., 2021, "Introduction to the only copy of Mulla Hamed Bisarani's first commentary on the Masnavi -e- Ma`navi", *Specialized Quarterly Journal of Documents and Manuscripts of Kurdish Regions*, 6 (17): 83-100. [In Persian]
- Naqshbandi, A. & Shiri, Gh., 2019, "An Introduction to the Manuscripts of Mulla Hamed Bisarani's Commentary on the Mathnavi -e- Ma`navi and a Study of Its Content and Style", *Specialized Quarterly Journal of Persian Poetry and Prose Stylistics (Bahar -e- Adab)*, 12 (45): 241-262. [In Persian]
- Nasri, M., 1936-1940, *Prose and commentary on the Masnavi of Maulana Jalaluddin Mohammad Balkhi Rumi*, edited by M. Ramezani, first edition, Tehran: Kolaleh Khavar. [In Persian]
- Nezami anbaran, M. & Moshtaqmehar, R., 2024, New sources of 70 common quatrains with unknown poets in Divan-e Kabir. *Journal of Codicology and Manuscript Research (In persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn)*, 3(1), 168-204. doi: 10.22034/crtc.2023.178718
- Nicholson, R. E., 1995, *Commentary on Rumi's Masnavi -e- Ma`navi*, translated by Hassan Lahoti, first edition, Tehran: Elmi & Farhangi.
- Sabzavari, H. M. H., 1868, *Commentary on the Masnavi*, edited by M. Boroujerdi, first edition, Tehran: Sanai Library. [In Persian]
- Salmasizadeh, J., 1995, *Commentary on Rumi's Mathnavi based on the commentary of R. E. Nicholson and Fateh al-Abayat and Ruh al-Mathnavi*, third edition, Tehran: Iqbal. [In Persian]
- Shahidi, J., 1994, *Commentary on the Masnavi -e- Sharif*, Volume 4, First Edition, Tehran: Elmi & Farhangi. [In Persian]
- Shirazi, Sh. D., 1985, *Commentary on the Mathnavi -e- Ma`navi*, edited by M. N. R., Volumes One and Two, Islamabad: Center for Persian Research in Iran and Pakistan. [In Persian]
- Soruri, M. M. A., 2021, *Commentary on Masnavi -e- Soruri*, edited by Z. Tayyeb, first edition, Tehran: Scientific Association for Research and Correction of Iranian Manuscripts. [In Persian]
- Talebani, A., 1841, *Divan and Poems of Sheikh Fazel and Murshed Kamel, Hazrat Sheikh Abdur Rahman Talabani*, Sulaymaniyeh Library, Hajj Mahmud Effendi Section in Istanbul, no preservation number. [In Persian]

Studies

Original Paper

Report and Review

- Talebani, A., 1847, *Al-Rassalah al-Sharehat for some verses of al-Muthnawi*, Saddam's manuscript library edition, Baghdad, no preservation number. [In Persian]
- Talebani, A., 1849, *The Explanatory Letter to Some Verses of the Mathnavi from the Words of Qutb al-A'rifin Ghawth al-Wasilin Muhebb al-Mushtaqin Mu'in al-Farya Sheikh al-Shiwakhi*, Sheikh Abdul Rahman al-Qadri, Library of the Bank of Gin in Sulaymaniyeh, Kurdistan Region of Iraq, no preservation number. [In Persian]
- Talebani, A., 1853, *Kitab al-Ma'arif fi Sharh al-Masnawi al-Sharif*, National Library in Jerusalem, preservation number (ms. Yah. Ar. 1147=28). [In Persian]
- Talebani, A., 1856, Collection (Explanation of the Eighteen Verses of the Mathnavi from Al-Fatihah from the Words of the Master of Scholars Sheikh Abdul Rahman Talebani), Library of the Islamic Consultative Assembly of Iran, Tehran, holding number 2344. [In Persian]
- Talebani, A., 1857, *Divan and commentary on the system explaining the secret of Ghawth al-Zaman, Qutb al-Arkan al-Shaykh Abdul Rahman*, Sulaymaniyeh Library in Istanbul, Türkiye, holding number 1291. [In Persian]
- Talebani, A., 1873, *Collection for Prince Moayed al-Dawlah and known as Tahmasb Mirza al-Hakem to Kermanshah*, Central Library and Documentation Center of the University of Tehran, Digital Section, Tehran, holding number 3095. [In Persian]
- Talebani, A., 2008, *Jazbeh -e- Eshgh (Diwan of Hazrat Maulana Sheikh Abdul Rahman Khalesi Al-Qadri Talabani Kurd)*, with the efforts of Sh. M. M. Zanganeh, second edition, Sanandaj: Faqir Haj Mahmud Mohammadi Talebani Al-Qaderi. [In Persian]
- Talebani, A., 2016, *Kitab al-Maarif (Sharh al-Muthnawi by Maulana Jalaluddin al-Rumi)*, translated by M. A. B., first edition, Erbil: Maktab al-Tafseer for Publishing and Publishing. [In Persian]
- Talebani, A., 2003, *Fi Al-Sufiyeh and Al-Tariqat and Al-Ashaar al-Sufiyeh*, edited by M. Talebani, first part, first edition, Sulaymaniyeh: Khak Press. [In Persian]
- Talebani, A., 2004, *Kitab al-Maarif fi Sharh al-Mathnavi al-Sharif by Maulana Sheikh Jalaluddin al-Rumi*, edited by M. Talebani, second part, first edition, Sulaymaniyeh: Khak Press. [In Persian]
- Talebani, A., 2005, *On the Concept of Unity of Oneness*, edited by M. Talebani, Part III, First Edition, Sulaymaniyeh: Khak Press. [In Persian]
- Talebani, A., 1857, *Divan*, Sulaymaniyeh Library, Istanbul, Türkiye, holding number 00123. [In Persian]
- Zarrinkoob, A., 2010, *Nardeban -e- Shekasteh*, 4th edition, Tehran: Sokhan.
- Zamani, K., 2019, *Commentary on the Mathnavi -e- Ma`navi*, 7th edition, Tehran: Etelaat. [In Persian]

doi معرفی نسخه‌های شرح مثنوی تصنیف شاعران و محققان گُردکاروان عثمان علی^۱ تیمور مالمیر^۲ ابراهیم بدخشان^۳

از صفحه ۲۱۳ تا صفحه ۲۴۷ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱

چکیده

اندیشه‌های متعالی مثنوی به‌رغم سادگی زبان و بیان مولانا جلال الدین بلخی، به‌سبب غنای آن نیازمند شرح و بسط است. شاعران و محققان گُرد به‌صورت جدی و گسترده به شرح و توضیح مفاهیم و اندیشه‌های متعالی وی پرداخته‌اند. از شرح مثنوی نوشته ملا ادریس بدلیسی، کتاب المعارف سروده شیخ عبدالرحمن طالبانی، المراد فی کشف المقاصد و هو شرح لدیباچه المثنوی لجلال الدین الرومی سروده ملا احمد برزنجی و شرح مثنوی نوشته ملا حامد بیسارانی نسخه‌های متعددی در کتابخانه‌های مختلف نگهداری می‌شود. وجود این آثار، اهمیت شعر و تفکر مولوی در میان مردم گُرد را نشان می‌دهد، مخصوصاً وجود شرح مثنوی در قالب شعر فارسی بیانگر میزان رواج آثار مولوی و علاقه مردم به تفکر عرفانی و اندیشه‌های متعالی اوست. این شرح‌ها و تعدد نسخه‌های مختلف از هر یک از آنها، بیانگر اهمیت تعلیم مثنوی در مکتب‌های درس و حجره‌های طلاب است. همچنین نشان می‌دهد علاوه بر شاعران و محققان، اهل معرفت نیز با مثنوی مولوی انس و الفت داشته‌اند و همدم و رفیق خلوت آنان بوده است.

واژه‌های کلیدی: مولانا جلال الدین بلخی، مثنوی معنوی، شاعران و محققان گُرد، شرح مثنوی

Cite this article: Karavan Othman Ali, Teymoor Malmir, Ebrahim Badakhshan. (2026). Introducing the versions of the commentary on the Masnavi, a poetic work by Kurdish poets and scholars. *Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR)* (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-1, 213-247. <https://doi.org/10.22034/crc.2025.517736.1186>

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه کردستان، کردستان، سنندج، ایران. Email: karwanosmanali@gmail.com
 ۲. (نویسنده مسئول). استاد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه کردستان، کردستان، سنندج، ایران. Email: t.malmir@uok.ac.ir
 ۳. دانشیار زبان‌شناسی، گروه زبان انگلیسی و زبان‌شناسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه کردستان، کردستان، سنندج، ایران. Email: ebadakhshan@uok.ac.ir
- (عثمان علی، کاروان و مالمیر، تیمور و بدخشان، ابراهیم (۱۴۰۵). معرفی نسخه‌های شرح مثنوی تصنیف شاعران و محققان گُرد، پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون (بین‌المللی)، (۱)۵، (صص ۱-۳۱).

۱- مقدمه

مثنوی مولوی از جمله آثاری است که بعد از انتشار به شرح و توضیح آن پرداخته‌اند. برخی شرح‌های مشهور و کهن آن نظیر شرح کبیر انقروی ترجمه و منتشر شده است اما برخی شرح‌های کهن مثنوی هنوز در کتابخانه‌ها به صورت نسخه خطی نگهداری می‌شود و از دسترس عموم دور است. این شرح‌ها نیازمند معرفی و تصحیح انتقادی است تا در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد.

شاعران و نویسندگان کرد شرح‌هایی بر مثنوی در قالب شعر یا نثر نوشته‌اند، لیکن این شرح‌ها به سبب آنکه به صورت انتقادی تصحیح نشده‌اند از دسترس علاقه‌مندان دور مانده‌اند. تصحیح شرح‌هایی هم که منتشر شده عمدتاً جنبه انتقادی ندارد. مصححین این نوع آثار، نسخه‌های دیگر را ندیده‌اند، بنابراین نتوانسته‌اند اختلافات نسخه‌ها را نشان دهند و به واسطه آن، مشکلات هر نسخه و اختلافات هر یک را نمایان کنند تا کاستی‌ها برطرف شود. ما در این پژوهش می‌خواهیم نسخه‌های معتبر، کامل و قدیمی شرح‌های مثنوی، تصنیف شاعران و محققان کرد را معرفی کنیم. با معرفی این نسخه‌ها امکان دسترسی محققان به این نسخه‌ها فراهم می‌شود تا شناخت و تحلیل محققان و خوانندگان مثنوی وضعیت بهتری بیابد.

۲- پیشینه

شرح کبیر انقروی بر مثنوی معنوی مولوی تألیف رسوخ الدین اسماعیل انقروی از مشایخ طریقت مولویه قرن یازدهم به زبان ترکی است. انقروی علاوه بر شرح ابیات در شرح داستان‌های رمزی و تمثیلی می‌کوشد تا جزئیات داستان را بر مذاق تأویلات صوفیانه و عارفانه خود و طریقت مولویه توجیه کند. شرح انقروی (۱۳۸۸) را عصمت ستارزاده در پانزدهم مجلد به فارسی ترجمه کرده است. از شرح‌های قدیم بر مثنوی می‌توان از کتاب اسرار الغیوب شرح مثنوی معنوی نوشته خواجه ایوب (۱۳۷۷)، کتاب مکاشفات رضوی در شرح مثنوی معنوی نوشته محمد رضا لاهوری (۱۳۸۱)، کتاب جواهر الاسرار و زواهر الانوار نوشته کمال الدین حسین بن حسن خوارزمی (۱۳۸۴) و کتاب شرح مثنوی معنوی نوشته شاه داعی الی الله شیرازی (۱۹۸۵) یاد کرد. ملاحسین کاشفی (۱۳۹۵)، کتاب سیر معنوی در لب لباب مثنوی حضرت مولانا جلال الدین بلخی رومی رحمة الله علیه را در شرح مثنوی مولوی نوشته است. دین محمد درکزی این کتاب را در چهار جلد منتشر کرده است. محمد نعیم (۱۳۸۷) یکی دیگر از شارحان مثنوی است که تمام ابیات شش دفتر مثنوی را شرح نموده است. این کتاب با عنوان شرح مثنوی توسط علی اوجبی تصحیح و نشر شده است. کاشف الاسرار و مطلع الانوار در قرن دهم توسط حسن ظریفی چلبی (۱۳۸۹) نوشته شده است. شیوه شرح وی مبتنی بر توضیح برخی ابیات مثنوی است. این کتاب توسط علیرضا قوجه‌زاده تصحیح و نشر شده است. شرح مثنوی سروری را مصلح الدین مصطفی بن عبدالله سروری در قرن‌های نهم و دهم نوشته است. شرح مثنوی سروری (۱۴۰۰) قدیم‌ترین شرح جامع مثنوی است. شرح دفتر اول این کتاب را زهیر

طیب در سه مجلد منتشر کرده است. ایشان در این پژوهش علاوه بر تصحیح متن، فواید حدیثی، قرآنی، ادبی و تاریخی را به ذیل متن افزوده‌اند. حاج ملا هادی سبزواری (۱۲۸۵) در قرن سیزدهم کتابی با عنوان شرح مثنوی نوشته است. وی تلاش کرده با مذاق صوفیانه به شرح ابیات پردازد. این کتاب را مصطفی بروجردی تصحیح و چاپ کرده است.

رینولد الین نیکلسون (۱۳۷۴)، علاوه بر تصحیح متن مثنوی مولوی، ابیات آن را به صورت مختصر شرح کرده است. این شرح توسط حسن لاهوتی به فارسی ترجمه شده است. موسی نثری (۱۳۱۵-۱۳۱۹)، مثنوی معنوی را تحت عنوان نثر و شرح مثنوی مولانا جلال الدین محمد بلخی رومی نوشته است که محمد رضانی مؤسس انتشارات کلاله خاور آن را به تدریج (۱۳۱۵-۱۳۱۹) تصحیح و منتشر کرده است. این کتاب را توفیق هاشم‌پور سبحانی تصحیح و منتشر کرده است. حاج میرزا محسن عماد حالی (۱۳۵۶)، شرحی تحت عنوان راه آورد معنوی (شرح اشعار مشکله و حکایات مثنوی مولوی) نگاشته است. جلال الدین هُمایی (۱۳۶۰)، کتاب تفسیر مثنوی مولوی را در شرح و تفسیر داستان قلعه ذات‌الصور یا دز هوش‌زُبا نوشته است. بدیع‌الزمان فروزانفر (۱۳۶۷)، شرح و توضیح سه جزو از دفتر اول مثنوی را با عنوان شرح مثنوی شریف منتشر کرده است. شرح وی نمونه‌اعلای شرح و تفسیر متن به شمار می‌رود، پس از درگذشت فروزانفر، ادامه این کار را جعفر شهیدی (۱۳۷۳) با اختصار بیشتری گرفت. جواد سلماسی‌زاده (۱۳۷۴)، کتابی تحت عنوان تفسیر مثنوی مولوی براساس تفسیر رینو الین نیکلسن و فاتح الابیات و روح المثنوی نوشته است. عبدالحسین زرین‌کوب در شرح و تفسیر ابیات و اندیشه‌های مولوی در آثار متعددی بحث کرده است اما مشخصاً کتاب زردبان شکسته را زرین‌کوب (۱۳۸۹) برای شرح و توضیح ابیات مثنوی نگاشته است. از جمله شرح‌های جدید بر مثنوی می‌توان از کتاب شرح جامع مثنوی معنوی نوشته کریم زمانی (۱۳۹۸) یاد کرد. این شرح بیشتر حاوی دیدگاه‌ها و مطالب شارحان پیشین است.

شاعران، محققان و علمای گرد مثنوی مولوی را به نظم و نثر فارسی شرح کرده‌اند. در این مقاله نسخه‌های این شرح و توضیحات را به تفصیل معرفی می‌کنیم. اما درباره این شروح برخی کتب، مقالات و پایان‌نامه‌های تحصیلی نوشته شده که آنها را در اینجا معرفی می‌کنیم.

شیخ عبدالرحمن طالبانی (۱۷۹۷-۱۸۵۸ م.) هیجده بیت نخست مثنوی را در قالب شعر شرح کرده است. این شرح، بار اول در سال ۱۲۸۴ هـ. ق. در ترکیه چاپ شده است. بار دوم عبدالحمید حسینی در سال ۱۳۴۹ این شرح منظوم را در مجله زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز چاپ کرده است. این متن برای بار سوم در سال ۱۳۸۷ در کتاب جذبه عشق، دیوان حضرت مولانا شیخ عبدالرحمن خالصی القادری طالبانی گرد چاپ شده است. مجدداً این

شرح منظوم در ضمن آثار مصنف از سوی مکرّم طالبانی (۲۰۰۴) در سلیمانیه منتشر شده است. بار پنجم براساس چاپ مکرّم طالبانی، انور سلطانی اشعار این شرح را به زبان گُردی به شعر ترجمه نموده است، محمدعلی سلطانی (۲۰۱۴) به زبان گُردی و فارسی، همراه برخی تغییرات ویرایشی، مطالبی جهت تحلیل و شرح عرفانی به این چاپ افزوده است. بار ششم نیز این شرح منظوم با عنوان کتاب المعارف شرح المثنوی لمولانا جلال الدین الرومی، به زبان عربی توسط ملا عبداللطیف باموکی در سال ۲۰۱۶ ترجمه و نشر شده است.

شرحی دیگر از مثنوی مولوی توسط ملا حامد بیسارانی (۱۲۲۳-۱۳۱۲ هـ. ق.) انجام شده است، ملا حامد دو بار مثنوی را شرح نموده است، بار نخست خلاصه‌ای از مثنوی را شرح کرده و بار دوم به قول برخی از محققان پنج دفتر مثنوی را شرح کرده است و برخی دیگر بر این باور هستند که شش دفتر را شرح نموده است، ما پنج دفتر آن را در دست داریم. خالدی (۱۳۷۳) به تصحیح شرح مثنوی بیسارانی و مقایسه آن با برخی شروح معتبر دیگر پرداخته است. نقشبندی (۱۳۸۶) به معرفی شخصیت و آثار علامه ملا حامد کاتب الأسرار بیسارانی با تکیه بر تعلیقات او بر مثنوی معنوی پرداخته است. نقشبندی (۱۴۰۰) بخشی از این تحقیق خود را در مقاله «معرفی تنها نسخه شرح نخست ملا حامد بیسارانی بر مثنوی معنوی» منتشر کرده است. نقشبندی و شیرینی (۱۳۹۸) در مقاله «معرفی نسخ خطی شرح ملا حامد کاتب الأسرار بیسارانی بر مثنوی معنوی و بررسی محتوایی و سبکی آن» علاوه بر معرفی نسخ به توضیح برخی ویژگی‌های سبکی متن اشاره کرده‌اند.

۳- معرفی نسخه‌های شرح مثنوی

۳-۱- شرح مثنوی نوشته ملا ادریس بدلیسی

ملا ادریس بدلیسی از شاعران و محققان گُرد در فاصله سال‌های ۸۵۲ تا ۹۶۲ هـ. ق. در قلمرو امپراتوری عثمانی می‌زیسته است. وی دارای آثار متعددی به زبان‌های فارسی و عربی است، برخی از آثار او تا کنون تصحیح و منتشر نشده‌اند، یکی از آثار چاپ نشده ملا ادریس که تا کنون در زمره آثار وی معرفی نشده و مغفول مانده شرحی است که بر مثنوی معنوی نگاشته است. نسخه این اثر ملا ادریس در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود که تحت عنوان شرح مثنوی به شماره ۴۰۲۹ ثبت شده است، اندازه این نسخه ۲۱ × ۱۳ سانت است، نسخه کتاب بدلیسی به دو شیوه دیجیتال رنگی و میکروفیلم با همان شماره ثبت در کتابخانه مرکزی موجود است، این نسخه دارای ۱۱۴ صفحه است و شماره صفحه‌ها در سمت چپ نسخه به خطی جدید نگاشته شده است. تعداد خطوط در برخی از صفحه‌ها ۱۳ سطر و در برخی دیگر ۱۵ سطر است.

در صفحه آغاز نسخه به خطی جدید نوشته است: «شرح مثنوی، مؤلف مولانا ادریس بدلیسی که به نام سلطان

سلیمان خان پادشاه عثمانی تقدیم کرده» است. در وسط صفحه شماره ۴۰۲۹ نوشته شده است و در برگه شماره دوم نوشته است: «حاشیه ملا خلیل بر عدة الاصول... این نسخه نفیسه که در تاریخ فروردین ۲۱ شمسی... دارای سه سرلوح زیبا و جداول مطلا، جلد اول در سنه ۱۰۹۶ و جلد دوم و سوم در ۱۰۹۸ تحریر شده».

یکی از علما و فضلا شرحی در صفحه آخر کتاب دارد «محمد مؤمن بن محمدزمان الحسنی الطاب که در تاریخ ۱۱۰۲ هجری با نسخه اصلی مؤلف مقابله و تصحیح نموده». برگه سوم با همان مهر کتابخانه و شماره برگه و اندازه و مشخصات نسخه را ثبت کرده است.

آغاز نسخه با تسمیه و تحمیدیه شروع می‌شود: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي انعم علينا و هدانا للاسلام، و جعلنا من امة حبيبة محمد عليه افضل الصلوة و اكمل التحيات و على الله الطيبين و الطيبات...».

ملا ادريس اين اثر را به سلطان سليمان خان عثمانی تقدیم کرده است. قسمت شرح هیجده بیت از صفحه سه تا نیمه اول صفحه سی ادامه دارد، در نیمه اول شرح هیجده بیت به اتمام می‌رسد. در این نسخه شرح هیجده بیت آغاز مثنوی با بخشی از داستان «عاشق شدن پادشاه و کنیزک» آمده است. مشخص نیست که ملا ادريس بدلیسی تمام مثنوی را شرح کرده است یا تنها به شرح هیجده بیت مثنوی و داستان عاشق شدن پادشاه و کنیزک بسنده کرده است.

نسخه در پایان افتادگی دارد و اسم کاتب و تاریخ کتابت نسخه از بین رفته است و مشخص نیست در چه تاریخی کتابت شده، نسخه به خط شارح است یا کسی دیگر معلوم نیست.

براساس نسخه اسکن شده، انجامه نسخه بدین صورت است: «عشق اصطراب اسرار خدا است، یعنی کما ان علماء النجوم اذا انظروا الى الواح اصطراب و دوائر المكتوبة فيها استخراجوا منها احكاماً مختلفة كذاك علماء علم الباطن اذا اخذوا من عالم الحس و غرقوا في بحار العشق استخراجوا منها من جواهر الاسرار الالهية قال الفاضل، بیت:

عاشقی گرزین سر و گرز آن سراسر است عاقبت ما را بدان سر رهبر است»

۳-۲- کتاب المعارف سروده شیخ عبدالرحمن طالبانی

اثری دیگر که به شرح مثنوی پرداخته و هیجده بیت نخست مثنوی را به نظم شرح نموده، کتاب المعارف سروده شیخ عبدالرحمن طالبانی متخلص به خالص (۱۷۹۷-۱۸۵۸ م.) است. نسخه‌های موجود این کتاب به این شرح است:

۳-۲-۱- نسخه کتابخانه سلیمانیه

این نسخه در کتابخانه سلیمانیه قسمت حاج محمود افندی در استانبول نگهداری می‌شود، عنوان کتاب «دیوان و منظومه شیخ فاضل، و مرشد کامل، حضرت شیخ عبدالرحمن الطالبانی» است. محمد احمد السیاه منصوری در سال ۱۲۵۷ هـ. ق. آن را به خط نسخه نستعلیق کتابت کرده است. به نظر می‌رسد این نسخه را براساس نسخه خود شاعر کتابت کرده باشد. متأسفانه نسخه‌ای که به دست ما رسیده، شماره ثبت ندارد اما نسخه کاملی است و دارای دو بخش است: کتاب المعارف و دیوان غزلیات و قصاید به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی. اندازه نسخه ۱۶×۲۳ در ۶۴ صفحه است. صفحات متن شماره گذاری شده است و در هر صفحه ۸ تا ۱۷ بیت نوشته شده است.

آغاز نسخه در صفحه چهار با غزلی از شاعر شروع می‌شود و به این صورت است: و للناظم ایضاً

عقل می‌گوید به من هر دم که ترک یار عشق می‌گوید که هی هی ترک این گفتار کن

کن

شرح مثنوی ۲۲ صفحه است که از صفحه ۵ با یک دیباچه شروع می‌شود و تا صفحه ۲۶ ادامه دارد، شش صفحه شرح مثنوی در کلیشه‌ای ساده آمده است. سرفصل ابیات مثنوی و شرح مثنوی مشخص شده است؛ برای بیت‌های مثنوی نوشته «مثنوی» و برای شرح‌ها نوشته است «شرح». در پایان شرح هیچ انجامه‌ای نوشته نشده است. از صفحه ۲۷ تا پایان نسخه دیوان شیخ عبدالرحمن طالبانی است. در پایان نسخه، ترقیمه کاتب آمده است:

«تمام شد دیوان مستطاب الامثال، منظومه شیخ فاضل و مرشد کامل، حضرت شیخ عبدالرحمن الطالبانی به قلم بنده عاصی در ۲۲ ماه صفر سنه ۱۲۵۷، محرر شد. الکاتب العاصی محمد احمد السیاه منصوری.»

بعد از این ترقیمه، در انجامه‌ای دیگر از چاپ آن با یاری خادم آقا رشدی بگ والامقام مرحوم و مغفور دولتمند والی پیشین بغداد رشید پاشا، توسط چاپخانه رضا افندی چنین یاد شده است:

«سابق بغداد والیسی مرحوم و مغفور له دولتلو رشید پاشا حضرتلر نیک مخدومی رُشدی بگ معرفتیه رضا افندی بسمه‌خانه سنده طبع اولنمشد. اللهم بارک لموالفه و طابعه و کاتبه بحق محمد و آله، حرره محمد علی بن حاجی ملا صدق خراسانی، بتاریخ شهر ذی الحجة الحرام، سنه ۱۲۸۴.»

در صفحه ۶۱ این نسخه بیتی از نامه ناصر الدین شاه قاجار برای شیخ عبدالرحمن به این عنوان آمده است: «شعر حافظ از طرف نصر الدین شاه برای شیخ عبدالرحمن الطالبانی»:

کشتی نشستگانیم ای باد شرطه برخیز باشد که باز بینم دیدار آشنا را

جواب شیخ عبدالرحمن برای شاه:

کشتی شکسته جسم است و از روح بازماند مر نفخ صور خواهد دیدار آشنا را
در صفحه ۶۲ نسخه هفت تک بیت آمده است و در پایان نسخه این انجمله آمده است:
قبله عاشق وصال بی‌زوال قبله عاشق جمال ذی‌الجلال

۳-۲-۲- نسخه دارالمخطوطات صدام

این نسخه در آخر کتاب المعارف فی شرح المثنوی الشریف لمولانا الشیخ جلال‌الدین الرومی چاپ مکرم طالبانی آمده است. این نسخه در اصل از کتابخانه دارالمخطوطات صدام گرفته شده است اما محقق مذکور هیچ اشاره‌ای به شماره نسخه نکرده است، ما این نسخه را کپی گرفته‌ایم و از آن استفاده کرده‌ایم. اندازه نسخه مشخص نیست و به نظر می‌رسد ۲۳×۱۶ باشد. خط نسخه نستعلیق است و هر صفحه‌ای ۱۳ تا ۲۴ سطر در آن آمده است.

آغاز نسخه به این صورت است: «بسم الله الرحمن الرحيم به نستعين رب ثم بالخير». عنوان کتاب ذکر نشده است، کاتب تقریباً خط خوبی دارد و بیت‌ها را به شیوه ستونی آورده است، در صفحه ۱۷ دو بیت به صورت مورب در پایین صفحه نگاشته است، در صفحه ۲۳ به همان صورت قصیده‌ای نقل شده است. نسخه شماره صفحه و رکابه ندارد.

این اثر در ۲۳ صفحه نگاشته شده است و انجمله کتاب در صفحه ۲۲ چنین است: «تمت كتابة هذه الرسالة الشارحة لبعض ابیات المثنوی بقلم الحقییر الغفیر الذنب مصطفی ابن الشیخ ابراهیم الحریری الباباجیجکی القادری حسب اشاره قطب العارفين غوث الواصلين الشیخ المؤلف لهذه الرسالة إدام الله ظلالة علیه المسلمین برحمتک یا ارحم الراحمین، سنه ۱۲۶۴».

۳-۲-۳- نسخه کتابخانه مؤسسه ژین

نسخه سوم که در دوران شاعر کتابت شده، نسخه‌ای است که در کتابخانه مؤسسه ژین در سلیمانیه اقلیم کردستان بدون شماره نگهداری می‌شود، این نسخه ۳۸ صفحه است و اندازه نسخه ۲۱×۱۴ است، هر صفحه ۶ تا ۱۲ سطر دارد و خط نسخه نستعلیق است که با جوهر مشکی و شنگرف نگاشته شده است.

آغاز نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم، و به نستعين...

کاتب ابیات را به صورت ستونی بدون شماره صفحه نگاشته است اما تمام صفحه‌ها رکابه دارد. بیت‌های شرح مثنوی به رنگ مشکی است و در وسط مصرع‌ها چهار نقطه به رنگ شنگرف گذاشته است. بیت‌های نی نامه مثنوی مولوی را با رنگ شنگرف کتابت کرده است. در صفحه ۱۱ یک بیت و در صفحه ۱۳ دو بیت جامانده و افتاده را در

حاشیه نگاشته است.

انجامه نسخه در صفحه ۳۵ چنین است: «تمت هذه الرسالة الشارحته لبعض ابیات المثنوی من کلام قطب العارفين غوث الواصلين محب المشتاقين معين الغربا شيخ الشيوخی جناب شيخ عبدالرحمن القادری دامه برکاته بقلم الحقیير الفقير المذنب المحتاج الی عفو الباری محمد السنندجی»، پس از انجامه، در صفحه ۳۶ خاتمه کتاب شيخ عبدالرحمن را آورده است. در صفحه ۳۷ انجامه‌ای دیگر به این صورت نوشته است: «اللهم اغفر لی و لکم و سائر المسلمين اجمعين و صل الله علی سیدنا محمد و علی آله و صحبه و سلم تسلما کثیرا، آمین و الحمد لله رب العالمین، سنه ۱۲۶۶». در صفحه ۳۸ سه بیت و انجامه‌ای دیگر نوشته است:

«تمت شد در حالت پریشانی، والسلام».

۳-۲-۴- نسخه کتابخانه ملی در بیت المقدس

نسخه چهارم از شرح مثنوی شيخ عبدالرحمن طالبانی در کتابخانه ملی در بیت المقدس با شماره (ms. 28 Yah. Ar. 1147) نگهداری می‌شود. در صفحه ۸ مهر کتابخانه بیت المقدس و شماره کتاب نگاشته شده است. نسخه در تمام صفحات دارای شماره و رکابه است.

اندازه نسخه ۲۱×۱۴ است. کاغذ نسخه رنگی است، شش صفحه آغاز نسخه خالی است. مرکب نسخه مشکی و شنگرف است، نسخه دارای ۸۲ صفحه است و صفحه‌هایی که شرح مثنوی در آن آمده، ۳۳ صفحه است، در صفحه آغاز کتاب المعارف ۸ سطر است و باقی متن ۱۰ سطر است، مصراع‌ها به صورت ستونی نگاشته شده است. خط نسخه نستعلیق است. بخش اول نسخه کتاب المعارف است و بخش دوم شامل دیوان اشعار طالبانی است.

نسخه به این صورت آغاز می‌شود: «بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله الذی...». کاتب سرفصل و عنوان بیت و شرح‌ها را ننوشته است، اما با خط قرمز بیت‌ها را مشخص کرده است. در پایان کتاب المعارف به خط قرمز نوشته است: «سبب نظم کتاب»، اما در سایر نسخ از «خاتمه نظم کتاب» یاد کرده‌اند.

انجامه نسخه یک بیت ترکی است، این نسخه در سال ۱۲۷۰ کتابت شده است، کاتب نسخه مشخص نیست، در صفحه‌های آخر نسخه چند بیت و غزل به صورت مورب در حاشیه نوشته شده است.

۳-۲-۵- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی

از شرح مثنوی طالبانی یک نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با عنوان «مجموعه اشعار» با شماره ۲۳۴۴ نگهداری می‌شود. در این مجموعه چند دیوان و مثنوی شاعران گرد و فارس آمده است. مطالب این شرح در صفحات ۲۱۶ تا ۲۳۹ این مجموعه آمده است. کاغذ نسخه رنگی و اندازه آن ۲۱×۱۴ است که به خط نستعلیق

شکسته با جوهر مشکی و شنگرف در ۲۴ صفحه کتابت شده است. تمام صفحات این نسخه حاوی شماره و رکابه است. در هر صفحه ۱۳ تا ۱۴ سطر آمده است.

در آغاز نسخه پس از بیتی از شاعری دیگر، کاتب در وسط صفحه نوشته است: «هو الله تعالی شأنه، شرح هژده بیت مثنوی من الفاتحة از کلام زبده العارفين شيخ عبدالرحمن الطالبانی، بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله الذی...».

در دو جا کاتب نسخه بیت و مصراع جا مانده را در حاشیه نوشته است. سرفصل و عنوان‌ها را ننوشته، اما بیت‌های مثنوی را به جوهر شنگرف نوشته است.

انجامه نسخه چنین است: «تمت، هو الله تعالی شأنه» و پس از این یک جمله آورده و چند بیتی از اشعار جامی را ذکر کرده است. در این صفحه نام کاتب را ذکر ننموده است، اما در جاهای دیگر کاتب اسم خود را عبدالکریم سلطان بانه‌ای نوشته است. تاریخ کتابت نسخه را سال ۱۲۷۳ اعلام کرده است.

۳-۲-۶- نسخه کتابخانه سلیمانیه استانبول

نسخه‌ای دیگر از دیوان و کتاب المعارف شیخ عبدالرحمن طالبانی در کتابخانه سلیمانیه استانبول ترکیه به شماره ۰۰۱۲۳ نگهداری می‌شود، این نسخه به خط نستعلیق شکسته نوشته شده، کاتب نسخه خوش سلیقه است و مصراع‌ها را به صورت ستونی آورده است، اندازه نسخه ۱۴×۲۱ است. کاتب، دیوان را در ۹۰ صفحه و کتاب المعارف را در ۳۱ صفحه کتابت نموده است. صفحه‌ها دارای شماره و رکابه است. هر صفحه دارای ۵ تا ۱۳ سطر است.

نسخه با «و به نستعین، بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله الذی...» شروع شده است. کاتب، جوهر مشکی و شنگرف به کار برده است. در برخی موارد حاشیه نوشته است. بیت‌های مثنوی را به جوهر شنگرف و به صورت عمودی نگاشته است. فقط شروع و خاتمه کتاب سرفصل دارد. انجامه نسخه به این صورت است: «حسب الامر مهر سماء ولایت و بدر سپهر هدایت مطلع شمس عرفان و منبع کنوس احسان کاشف رموز افاضل وارث علوم اوائل صاحب الشرح المنظوم مبین السر المكتوم غوث الزمان قطب الارکان حضرت الشیخ، الشیخ عبدالرحمن المرحوم عزّ مثواه و رفع الله فنائه و نور الله مرقده بانوار قدسه. صورت تحریر و ترقیم پذیرفت. تم.».

۳-۲-۷- نسخه کتابخانه سلیمانیه استانبول

نسخه دیگر از دیوان شیخ عبدالرحمن طالبانی که در کتابخانه سلیمانیه در استانبول به شماره ۱۲۹۱ نگهداری می‌شود، این نسخه دارای ۹۸ صفحه است و هشت صفحه از این نسخه اسکن نشده است و به ناقصی به دست ما رسیده است. شرح مثنوی در ۳۶ صفحه کتابت شده و چهار صفحه از صفحه‌های اسکن نشده در این بخش است.

اندازه این نسخه ۲۱×۱۴ است که با خط نستعلیق شکسته نگاشته شده است. بیت‌های مثنوی مولوی را با جوهر شنگرف و شرح را با جوهر مشکی نوشته است. مصرع‌ها را به صورت ستونی آورده است. چهار صفحه آغازین خالی است، دو صفحه دیگر حاوی سه رباعی و متنی به زبان فارسی است که در سال ۱۲۹۰ کتابت شده است.

متن مثنوی از صفحه ۷ نسخه شروع می‌شود، در هر صفحه ۷ تا ۱۷ سطر نگاشته شده است، اما شماره‌گذاری نسخه این گونه نیست؛ از آغاز کتاب شمارش کرده است. تمام صفحه‌ها رکابه دارد. شروع و خاتمه کتاب دارای سرفصل است، اما عنوان بیت‌های مثنوی و شرح را مشخص نکرده است.

کاتب انجامة‌ای در برگه شماره ۴۰ به این صورت آورده است: «حسب الامر مهر سماء ولایت و بدر سپهر هدایت، مطلع شمس عرفان و منبع کنوس احسان کاشف رموز افاضل وارث علوم اوائل صاحب الشرح المنظوم مبین السّر المكتوم غوث الزمان قطب الارکان حضرت الشیخ، الشیخ عبدالرحمن اطال الله بقائه و رفع الله فناءه و نور الله بانوار قدسه. صورت تحریر و ترقیم پذیرفت، کتبه عبدالله ذهابی سنه ۱۲۷۴».

۳-۲-۸- نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نسخه‌ای با عنوان مجموعه به شماره ۳۰۹۵ نگهداری می‌شود، در این مجموعه شرح مثنوی و دیوان شیخ عبدالرحمن طالبانی آمده است، کاتب این نسخه را برای شاهزاده مؤید الدوله و موسوم به طهماسب میرزا الحاکم به کرمانشاهان کتابت کرده است. این نسخه به خط نستعلیق شکسته است، اندازه نسخه ۲۰/۵×۱۴/۵ است، مصرع‌ها را به صورت ستونی، برابر هم قرار داده است، در هر صفحه ۹ تا ۱۱ سطر آمده است. کاتب خوش سلیقه بوده و نسخه را به جوهر مشکی کتابت کرده، تنها در جاهایی که اسم شاعر یا تخلص شاعر یا کسی آمده باشد، آن را با شنگرف نشان می‌دهد. شرح طالبانی دارای ۳۳ برگ است.

در آغاز نسخه با خطی جدید اما نزدیک به خط کاتب، فهرستی برای نسخه درج شده است.

صفحه دوم نسخه خالی است، شرح مثنوی از صفحه سه شروع می‌شود. انجامة نسخه که در صفحه ۷۴ درج شده به این صورت است: «قد وقع الفراغ من تسوید هذه المعارف الشریفة العالیة من الشرح و الغزل و التخمیس و الرباعی الفارسیة التي خدمت بکتابتها لاجل حضرت النواب المستطاب الاشراف الارفع الامجد ملقب بمؤید الدوله و موسوم بطهماسب میرزا الحاکم بکرمانشاه، اللهم اجعله مؤیداً و منصوراً و غالباً علی کل الاعادی و وفقه علی ما تحب و ترضی ابدأ دایما، آمین».

امیدوارم که خط عفو بر سهو و نسیان و بدخطی حقیر بکشند.

اللهم احفظه و اهله و اولاده من جمیع الآفات و العاهات و البلیات و طول اللّه عمره و اعلا درجانه و مقامه آمین،

ثم آمین، بحرمت السید المرسلین، و آله و صحبه الطیبین الطاهرین و الحمد لله رب العالمین علی ید الحقیر الفقیر المذنب الراجی الی رحمة الله خادم الشریعته و الطریقته عبدالله الذهابی، یا علی مدد.

امیدوارم که ان شاء الله حقیران را دایما از گوشه‌ عین عنایت محروم و منسی نفرمایند، مادام الحیات داعی و جان‌نثار هستم، فی سنة ۱۲۹۰، الف و مأتین و تسعین من هجرة سید المرسلین فی شهر ربیع الاوّل فی هذه السنة تخاقوی ئیل^۱.

۳-۲-۹- نسخه شرح عبدالرحمن طالبانی در یک جنگ از کتابخانه سلیمانیه استانبول

نسخه‌ای دیگر از شرح مثنوی شیخ عبدالرحمن طالبانی در کتابخانه سلیمانیه استانبول در ترکیه به شماره ۴-۲۲۴۲-۱ نگهداری می‌شود. این مجموعه دارای چند اثر است و به خط چند کاتب کتابت شده است. کاتب در صفحه ۳۰ نسخه نوشته است: «تمت الكتاب به عون الملك الوهاب حسب الاشارة لازم ايشاره جناب حافظ افندی تمام شد، حافظ حافظش باد. صفحه ۳۱ پس از انجامه خالی است، صفحات ۳۲-۲۱۹ یک اثر دیگر است. بدون ذکر اسم کاتب، به خطی دیگر و نامعلوم نوشته است: «کتاب مثنوی معنوی...». صفحه ۲۲۰ دوباره خالی است. از ۲۲۱ نسخه تا صفحه ۲۳۰ شرح جامی بر مثنوی مولانا جلال الدین رومی است و در صفحه ۲۳۰ نسخه نوشته است: «به وجه تبریک چند کلمه که مولانای جامی در شرح دو بیت مثنوی انشا فرموده مسعود یافت». در صفحه ۲۳۰ نسخه کاتب نوشته است: «قد وقع الفراغ من تحرير هذا الكتاب المسمى بلطائف اللغة في ستة سبعين و مأتين و الف علی ید العبد الفقیر المعترف بالعجز و التقصیر یوسف بن شیخ عیسی القادری عفی الله عنهما و جمیع المسلمین، آمین به حرمت سید المرسلین، امضا یوسف». در صفحه ۲۳۱ شرح مثنوی معنوی شیخ عبدالرحمن طالبانی شروع می‌شود تا صفحه ۲۴۰، در اینجا بدون ذکر نام کاتب نوشته است: «تمت شد».

اندازه نسخه ۱۶×۲۳ است و نسخه ۲۴۱ برگه است یعنی ۴۸۲ صفحه. شرح مثنوی در ۱۹ برگ (۳۸ صفحه) آمده است، نسخه به خط نستعلیق نزدیک به نستعلیق شکسته است. کاتب از جوهر مشکی و شنگرف استفاده کرده است. مثنوی در برگ ۲۳۱ با «بسم الله الرحمن الرحيم» شروع می‌شود. برگه‌های نسخه دارای شماره و رکابه است، سرفصل و عنوان‌ها نگاشته نشده است. در برگ ۲۳۸ دو بیت از مثنوی با شنگرف در حاشیه نوشته شده است. انجامه شرح مثنوی بدین صورت است: «بی‌ریا خوانده همیشه این دعا// استجب یا ذالفناء و العطا. تمت شد».

^۱ عبارت ترکی است یعنی سال مرغ.

۳-۳- المراسد فی کشف المقاصد و هو شرح لدیباچه المثنوی لجلال الدین الرومی

برزنجی به نظم شرحی برای هیجده بیت آغاز مثنوی سروده است، این شرح تا کنون تصحیح نشده است، نام این کتاب المراسد فی کشف المقاصد و هو شرح لدیباچه المثنوی لجلال الدین الرومی است.

۳-۳-۱- نسخه مؤسسه ژین

در نسخه مؤسسه ژین نام شاعر ذکر نشده است و نام کاتب نسخه نیز مشخص نیست، اما در جایی شاعر تخلص خود را «برزنجی» ذکر می‌کند که این شرح را برای سلطان محمود عثمانی سروده است. این نسخه در کتابخانه شیخ محمد خال در سلیمانیه اقلیم کردستان عراق نگهداری شده است، پس از فوت شیخ محمد خال بخشی از نسخه‌های کتابخانه وی را به مؤسسه ژین داده‌اند، این نسخه مسوده است و در برخی جاها خط‌خطی شده است.

المراسد فی کشف المقاصد را برزنجی در سال ۱۲۹۸ هـ. ق. سروده است اما تاریخ کتابت نسخه مشخص نیست و در جایی به خطی نامرتب نوشته است: «تمام شد این کتاب به جهت شیخ معروف، مبارک باد، آمین»، در هر برگ نزدیک ۶-۵۴ بیت آمده است و مصراع‌ها به صورت ستونی است؛ هر چهار مصراع مقابل هم قرار دارد. نسخه به خط نستعلیق نوشته شده است، دارای چند سرفصل و عنوان و بخش است. سرفصل‌ها به عربی است.

این نسخه ۱۷۵ برگ است، رنگ کاغذ زرد ساده است، اندازه کتاب ۲۷×۲۰ است. نسخه با «بسم الله الرحمن الرحیم» شروع می‌شود و بیت اول این نسخه چنین است:

بشنو از نی، یک به یک اسرار نی پس به بانگ نی دمی می‌نوش می
مست شو، گاهی ز صهبای شهود رُو ازین تنگی به دریای وجود

نسخه به همان خط شماره‌گذاری شده است، در برخی صفحات دارای رکابه است. در برخی از صفحات چند بیت نگاشته شده است اما بر اثر پارگی و پوسیدگی کاغذ ناقص گشته است. برخی از بیت‌ها خط‌خطی شده‌اند و در حاشیه آن را بازنویسی کرده‌اند. در چندین صفحه حاشیه نسخه شماره ابیات المراسد فی کشف المقاصد دیده می‌شود.

چون نسخه جزوبندش به هم ریخته است، چند صفحه از اواسط نسخه را به آخر نسخه آورده‌اند و به نظر می‌رسد صفحه‌ای که اسم کاتب در آن آمده است همان صفحه آخر و این دو بیت پایان آن باشد:

در میان جمله آمد این غریب چون بود سبکش نود نظم عجیب

هر غریبی شد سزای احترام هر عجیبی شد قبول خاص و عام

۳-۲- نسخه کتابخانه موزه مولانا در قونیه

نسخه دوم المراد فی کشف المقاصد در کتابخانه موزه مولانا در قونیه با شماره ۷۷۴۹ نگهداری می‌شود. این نسخه، نسخه اصلی است که به سلطان عثمانی تقدیم شده است. درباره شرح این نسخه دو تعریف مختلف در سایت کتابخانه ملی ایران و کتاب فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های قونیه نگاشته شده است. در سایت کتابخانه ملی اندازه نسخه (۲۳×۱۹) و (۲۱×۱۴) سم و ۱۷ سطر در یک صفحه معرفی کرده است، در مورد شماره صفحات نسخه نوشته ۱۴۰ برگ. اما در کتاب فهرست نسخه‌های خطی نوشته است: قطع (۲۱/۱×۱۴/۳) (۲۱/۴×۱۹/۴ سم) و ۱۷ س. (بعضا ۱۸ و حتی ۱۹). به نظر می‌رسد هیچ کدام از این‌ها نسخه را ندیده‌اند و بررسی نکرده‌اند.

این نسخه دارای ۱۴۳ برگ است، یعنی ۲۸۶ صفحه، هفت برگ آخر نسخه خالی است. در هر صفحه‌ای ۵ تا ۲۱ سطر نگاشته شده است و تقریباً در هر صفحه‌ای ۱۰ تا ۴۰ بیت آمده است، اندازه نسخه ۲۳×۱۹ و ۲۱×۱۴ است، نسخه به خط نستعلیق با مرکب مشکی و شنگرف نگاشته شده است. چندین سرفصل و عنوان دارد که با شنگرف نوشته شده است، در چندین جای زیرنویس و پاورقی و حاشیه‌نویسی دیده می‌شود، برخی از این‌ها یا بیت جا مانده است یا توضیحات است.

در صفحه نخست نسخه فهرستی آمده است، چون تمام نسخه در دست نیست، مشخص نیست که این فهرست برای همین نسخه باشد. در فهرست مذکور با مرکب شنگرف نوشته شده است: «شرح حسین الخوارزمی - فارسی، شرح سروری - بالفارسیه، شرح شمعی - ترکی».

در صفحه دوم، دو سطر به زبان انگلیسی و مهر کتابخانه دیده می‌شود. در پایین همان صفحه نوشته است: «شیخ کمال خجندی گفته:

مگو اصحاب دل رفتند شهر عشق شد خالی

جهان پر شمس تبریز است مردی کو چو مولانا»

در صفحات ۳ تا ۸ تقریظ و نظر محققان و عالمان گرد درباره این شرح برزنجی است؛ کسانی نظیر علامه ملا عبدالله جلی‌زاده، احمد رمزی مولوی، سید محمود ابن سید عبدالرحمن افندی نقیب‌زاده و عبدالرحمن نقشبندی قرداگی.

شرح مثنوی المراد فی کشف المقاصد از صفحه نهم شروع می‌شود و در بالای نسخه، اسم چند کتاب با

شمارهٔ جلد آن ذکر شده است: «تفسیر جلالی جلد/۱؛ بحر علوم جلد/۲؛ دریای حکمت جلد/۳؛ خزینة الابرار جلد/۴؛ مفتاح المعالی جلد/۵؛ ذخر الابرار جلد ۶، عدد ابیات مثنوی عدد ۳۰۰۰۰ اوتوز بین^۱

این کتاب شریف را بی‌شک
در حقیقت اگر سؤال کنی
مرشد به زبانی نتوان گفتن
مرشد صد زبان توان گفتن.

در وسط صفحهٔ ۹ شرح مثنوی به این صورت شروع می‌شود: «بسم الله الرحمن الرحیم، و به ثقتی و اعتمادی:

بشنو از نی یک به یک اسرار نی
پس به بانگ نی دمی می‌نوش می
مست شو گاهی ز صهبای شهود
رو از این تنگی به دریای وجود»

برخی کلمات را با جوهر مشکی و قرمز مشکول کرده است و تمام صفحات رکابه دارد.

پایان شرح مثنوی:

آنچه من دیدم ز ظلم ظالمان	خامه نتواند دهد شرحی از آن
با چنین حالات و با ظلم فزون	گشت توفیقی الهی رهنمون
پرتوی سلطان چوزد بر دل چوهور	مخزن پر شد ز گوهرهای نور
یک حکایت از کتاب مثنوی	شرح بنمودم به نظم پهلوی
یک مجلد شد سزاوار قبول	نی گمانم کس شود از وی ملول
سیما در بدء و ختم آن کتاب	هست القاب شهی عالی جناب
چون که شد موسوم نام شهریار	فیض خواهد یافت از وی مرد کار
گرچه اندر عهد سلطان بس اثر	شد ز نام شهریار بهره‌ور
در میان جمله آمد این غریب	چون بود سبکش نو و نظمش عجیب

^۱ «اوتوز بین» عبارت ترکی است یعنی سی هزار بیت.

هر غریبی شد سزای احترام هر عجیبی شد قبول خاص و عام

انجامه کتاب با شعری در تقریظ شرح مثنوی برزنجی است:

کاش بودی این‌چنین شرحی تمام طالبان کردی ازو تحصیل کام

کتبه الفقیر المحتاج الی الله القوی عن اعضاء مجلس المشایخ فی دار الخلافة العلیة صانها الحفیظ عن الآفات
و البلیة خادم مولوی خانة اسکدار، سنه ۲۹ ربیع الثانی ۱۳۴۰، تشنه فیوض مثنوی، احمد رمزی المولوی».

۳-۴- شرح مثنوی ملا حامد بیسارانی

ملا حامد بیسارانی دو بار مثنوی را شرح کرده است، گویا بار اول مثنوی را به صورت خلاصه در یک جلد شرح
نموده است، ما به نسخه‌های این شرح نتوانستیم دست بیابیم. ملا حامد بیسارانی بار دوم پنج دفتر مثنوی را به
زبان فارسی و به صورت نثر شرح نموده است. از این شرح چند نسخه موجود است که نسخه‌های آن را معرفی
می‌کنیم.

۳-۴-۱- نسخه کتابخانه عمومی آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی

شرح پنج دفتر از مثنوی معنوی نوشته بیسارانی در یک مجلد در کتابخانه عمومی آیت‌الله العظمی مرعشی
نجفی قم با شماره ۳۷۰۶ نگهداری می‌شود.

این نسخه اندازه اش ۲۳×۱۶ است و دارای ۴۲۲ برگ است، برای هر دفتر مثنوی در گوشه سمت چپ با جوهر
شنگرف شماره دفتر را نوشته است: دفتر الثانی و الثالث و الرابع و الخامس. شرح هر دفتر که تمام می‌شود باقی
صفحه یا یک صفحه دیگر را کامل خالی می‌گذارد و دفتر بعدی را در صفحه‌ای تازه شروع می‌کند.

جوهر نسخه مشکی و شنگرف است، خط نسخه نستعلیق عراقی است، در هر صفحه ۵ تا ۲۲ سطر نگاشته شده
است، کاتب یا مؤلف خوش‌سلیقه نیست و برخی از سطرهای جامانده را در پاورقی و گوشه و کنار صفحه‌ها نوشته
است. فهرست‌نویس کتابخانه در صفحه نخست این نسخه نوشته است: «کتاب شرح مثنوی مولوی به فارسی از
حامد بن ملاعلی مشهور به: بیسارانی به خط مؤلف تا اواخر دفتر پنج».

اسم کتاب شرح مثنوی معنوی است که ملا حامد بیسارانی آن را در سال ۱۲۸۱ نوشته است. صفحه ۲ خالی
است، صفحه ۳ با یادداشت و خاطره و متن و مهر پر شده است. صفحه ۴ را با یادداشت و تاریخ ولادت در سال‌های
۱۲۸۲، ۱۲۷۷، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۸، ۱۲۸۰، ۱۲۹۰ پر کرده‌اند. نصف صفحه ۵ نسخه با یادداشت و خاطره پر
شده است. در صفحه ۶ مقدمه‌ای به نظم از ملا حامد بیسارانی آمده است و صفحه ۷ خالی است. شرح مثنوی

معنوی از صفحه ۸ به این صورت شروع می‌شود: «شرح عبارات عرفانی مثنوی [این جمله به خطی جدید نوشته شده است]، بسم الله الرحمن الرحیم، حمدی چون قدرت قاهره حضرت سلطان تحت الوهیت...».

این نسخه دارای پیوند و رکابه است اما انجامه ندارد.

۳-۴-۲- نسخه کتابخانه شخصی مرحوم ملا عبدالرحمن احمدی چاغر

نسخه‌ای دیگر از شرح مثنوی معنوی ملا حامد بیسارانی در کتابخانه شخصی مرحوم ملا عبدالرحمن احمدی چاغر در سقز نگهداری می‌شود. در این نسخه شرح دفتر اول تا دفتر چهارم آمده است. میکروفیلم این نسخه در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران با شماره ۸۲۷۷ نگهداری می‌شود.

اندازه نسخه ۲۳×۱۶ است. ۱۰۸۴ صفحه است و هر صفحه حاوی ۱۸ الی ۲۰ است. خط نسخه نستعلیق است که با مرکب مشکی و شنگرف نوشته شده است. در صفحه نخست نسخه به خطی جدید فهرستی برای نسخه نگاشته شده است: «دفتر اول از ص ۱ تا ص ۳۵۴، دفتر دوم از ص ۳۵۷ تا ص ۴۹۳، دفتر سوم از ص ۴۹۳ تا ص ۶۱۹، دفتر چهارم از ص ۶۱۹ تا ص ۷۱۸». در صفحه ۲ نسخه نیز با خط جدید اسم کتاب و نویسنده را معرفی نموده است. صفحه ۳ خالی است. شرح مثنوی معنوی در اصل از صفحه چهارم شروع می‌شود، اما چون شماره‌گذاری شده است، برای دفتر اول و شروع شماره یک گذاشته شده است. شروع متن به این صورت است: ابتدای بسم الله المستعان // فی اموری کلها فی کل آن...

در برخی صفحه‌ها حاشیه به خط جدید دیده می‌شود. نسخه دارای رکابه است. در صفحه ۳۵۴ نسخه، کاتب انجامه‌ای بدون نام خود نوشته است: «ربنا لا تؤاخذنا ان نسينا و اخطاءنا و علی سیدک المصطفی و رسولک المجتبی و علی آله و اصحابه و اتباعه و سلم صلات و سلاما دائمین الی یوم الدین، آمین یا رب العالمین، اللهم اغفر لی و لوالدی و لجميع المسلمین و المسلمات بحرمت سید السادات آمین. فی الیوم السبت فی شهر ذی الحجة الحرام، فی سنة ۱۲۸۸».

دفتر دوم از صفحه ۳۵۷ شروع می‌شود و در گوشه سمت چپ به خطی دیگر نوشته: الجلد الثانی. این دفتر تا صفحه ۴۹۳ ادامه دارد، دفتر سوم از صفحه ۴۹۳ تا ۶۱۹ ادامه دارد. در آخر صفحه رکابه دارد و نوشته: «در ذات»، بنابراین، نسخه ناقص است و نمی‌دانیم چند صفحه افتادگی دارد، چند صفحه دیگر نیز در ادامه این شرح آمده است اما مرتبط با این شرح نیست.

۳-۴-۳- نسخه کتابخانه استانبول

نسخه سوم از شرح مثنوی ملا حامد بیسارانی که در کتابخانه استانبول به شماره f600 و با عنوان «کتاب

المثنوی» ملا حامد بیسارانی نگهداری می‌شود. این نسخه حاوی شرح دفتر اول تا دفتر سوم است، برگه‌های این نسخه همه با رنگ آبی، مشکی، طلایی و قرمز تزیین شده است. نسخه به خط نستعلیق شکسته عراقی با جوهر مشکی و شنگرف نوشته شده است. در حاشیه‌های نسخه ابیاتی زیادی از مثنوی آمده است. به نظر می‌رسد این ابیات را بعداً اضافه کرده باشند و در برخی جاها برگه زرد و سفید اضافه شده و چند بیت از مثنوی به‌عنوان حاشیه برای نسخه اضافه کرده‌اند.

این نسخه دارای ۴۱۱ برگ است، یعنی ۸۲۲ صفحه. برگه نخست و برگه ۴۱۱ نسخه خالی است، هر صفحه دارای ۷ الی ۲۴ سطر است. صفحات نسخه به خطی جدید شماره‌گذاری شده است و تمام نسخه پیوند و رکابه دارد.

اندازه نسخه ۳۱×۲۱ است، نسخه‌ای کامل است و آغاز نسخه چنین است: «ابتدی بسم الاله المستعان // فی اموری کله‌ها فی کل آن...». این آغاز که مقدمه کتاب است تا برگه ۱۰ ادامه دارد و در برگه ۱۱ نوشته است: آغاز مجلد اول از مثنوی و در پاورقی نوشته است: «آغاز مجلد اول از مثنوی، بشنو این نی چون شکایت می‌کند // از جدایی‌ها حکایت می‌کند». دفتر نخست تا برگه ۱۶۶ ادامه دارد و در صفحه ۱۶۶ تنها هفت سطر نوشته شده است و دو بیت شعر نیز در پاورقی هست و باقی برگه خالی است.

از صفحه ۱۶۷ تا ۲۷۴ شرح دفتر دوم است و نصف صفحه برگه ۲۷۴ خالی است. دفتر سوم از برگه ۲۷۵ شروع شده است تا برگه ۴۱۱ ادامه دارد، در ابتدای برگه نوشته است: ابتداء شرح المجلد الثالث.

انجامه نسخه: «الحمد لله على الانعام بالصلوة والسلام على سيدنا محمد كهف الانام و على آله واصحابه الكرام على اتمام شرح دفتر الثالث من المثنوی فی شهر صفر المظفر ۱۲۹۰». در همان برگه نقش سه مهر از یک نفر وجود دارد که نوشته است: «محمد ابن عثمان النقشبندی».

۴- نتیجه

نگارش و تصنیف چهار شرح مثنوی مولوی از جانب محققان و شاعران گرد به زبان فارسی و استنساخ‌های متعدد از این آثار و پراکندگی جغرافیایی نگهداری آنها، اهمیت شعر و تفکر مولوی در میان مردم گرد را نشان می‌دهد، مخصوصاً وجود شرح مثنوی در قالب شعر فارسی بیانگر میزان رواج آثار مولوی و علاقه مردم به تفکر عرفانی و اندیشه‌های متعالی اوست. وجود این شرح‌ها و تعدد نسخه‌های مختلف از هر یک از آنها بیانگر اهمیت تعلیم مثنوی در مکتب‌های درس و حجره‌های طلاب است. همچنین نشان می‌دهد علاوه بر شاعران و محققان، اهل معرفت نیز با مثنوی مولوی انس و الفت داشتند و همدم و رفیق خلوت آنان بوده است. از این روی ضروری است این آثار با تحقیق و تدقیق تصحیح و نشر یابد.

منابع

- انقروی، اسماعیل، ۱۳۸۸، شرح کبیر انقروی بر مثنوی معنوی مولوی، ترجمه عصمت ستارزاده، چاپ اول، تهران: نگارستان کتاب.
- ایوب، خواجه، ۱۳۷۷، اسرار الغیوب (شرح مثنوی معنوی)، تصحیح محمدجواد شریعت، چاپ اول، تهران: اساطیر.
- بدلیسی، ملا ادیس، بی تا، شرح مثنوی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره نگهداری ۴۰۲۹.
- برزنجی، شیخ احمد، ۱۲۹۸، المراصد فی کشف المقاصد، کتابخانه شیخ محمد خال، این نسخه در حال حاضر در کتابخانه مؤسسه ژین در سلیمانیه اقلیم کردستان عراق نگهداری می‌شود، شماره نگهداری ۵۶۶.
- برزنجی، شیخ احمد، ۱۲۹۸، المراصد فی کشف المقاصد، کتابخانه مولانا در قونیه، شماره نگهداری ۷۷۴۹.
- بیسارانی، ملا حامد، ۱۲۸۱، شرح مثنوی معنوی، شرح دوم، دفتر اول تا دفتر پنجم، کتابخانه عمومی آیت الله العظمی مرعشی نجفی در قم، شماره نگهداری ۳۷۰۶.
- بیسارانی، ملا حامد، ۱۲۸۸، شرح مثنوی، شرح دوم، دفتر اول تا دفتر چهارم، نسخه خطی کتابخانه مرحوم ملا عبدالرحمن احمدی چاغر، میکروفیلم این نسخه در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران با شماره ۸۲۷۷ نگهداری می‌شود.
- بیسارانی، ملا حامد، ۱۲۸۸، شرح مثنوی، شرح دوم، دفتر یک تا دفتر چهارم، نسخه خطی کتابخانه مرحوم ملا عبدالرحمن احمدی چاغر، بدون شماره نگهداری.
- بیسارانی، ملا حامد، ۱۲۹۰، کتاب المثنوی، شرح دوم، دفتر اول تا سوم، کتابخانه استانبول، شماره نگهداری ۴۶۰۰.
- چلبی، حسن ظریفی، ۱۳۸۹، کاشف الاسرار و مطلع الانوار (شرح ابیاتی از مثنوی معنوی)، تصحیح علیرضا قوجه‌زاده، چاپ اول، تهران: بین الملل.
- حسینی، عبدالحمید، ۱۳۴۹، «شرح منظوم هیجده بیت نخستین مثنوی مولوی از شیخ عبدالرحمن خالصی»، زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز، ۲۲ (۹۴): ۲۴۱-۲۵۷.
- خالدی، محمد، ۱۳۷۳، تصحیح شرح مثنوی بیسارانی و مقایسه آن با برخی شروح معتبر، رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

- خالص، تصنیف حضرت مولانا شیخ عبدالرحمن طالبانی، ۲۰۱۴، کتاب المعارف (شرح مثنوی مولانای رومی)، ترجمه اشعار از فارسی به کردی: انور سلطانی، تصحیح و تحشیه و شرح عرفانی کردی به فارسی توسط محمد علی سلطانی، چاپ اول، اربیل: آکادمی کردی.
- خوارزمی، کمال‌الدین حسین، ۱۳۸۴، جواهر الاسرار و زواهر الانوار، تصحیح محمد جواد شریعت، چاپ اول، تهران: اساطیر.
- زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۸۹، نردبان شکسته، چاپ چهارم، تهران: سخن.
- زمانی، کریم، ۱۳۹۸، شرح مثنوی معنوی، چاپ هفتم، تهران: اطلاعات.
- سبزواری، حاج ملا هادی، ۱۲۸۵، شرح مثنوی، به کوشش مصطفی بروجردی، چاپ اول، تهران: کتابخانه سنایی.
- سروری، مصلح‌الدین مصطفی بن عبدالله، ۱۴۰۰، شرح مثنوی سروری، تصحیح زهیر طیب، چاپ اول، تهران: انجمن علمی تحقیق و تصحیح نسخه‌های خطی ایران.
- سلماسی‌زاده، جواد، ۱۳۷۴، تفسیر مثنوی مولوی براساس تفسیر رینو الین نیکلسن و فاتح الایات و روح المثنوی، چاپ سوم، تهران: اقبال.
- شهیدی، جعفر، ۱۳۷۳، شرح مثنوی شریف، جلد چهارم، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- شیرازی، شاه داعی‌الی‌الله، ۱۹۸۵، شرح مثنوی معنوی، تصحیح محمد نذیر رانجه‌ها، جلد اول و دوم، اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- طالبانی، عبدالرحمن، ۱۲۵۷، دیوان و منظومه شیخ فاضل و مرشد کامل، حضرة شیخ عبدالرحمن الطالبانی، کتابخانه سلیمانیه قسمت الحاج محمود افندی در استانبول، بدون شماره نگهداری.
- طالبانی، عبدالرحمن، ۱۲۶۴، الرسالة الشارحة لبعض ایات المثنوی، نسخه کتابخانه دار المخطوطات صدام، بغداد، بدون شماره نگهداری.
- طالبانی، عبدالرحمن، ۱۲۶۶، الرسالة الشارحة لبعض ایات المثنوی من کلام قطب العارفين غوث الواصلين محب المشتاقين معين الغربا شيخ الشيوخي جناب شيخ عبدالرحمن القادري، کتابخانه بنکه زین در سلیمانیه اقلیم کردستان عراق، بدون شماره نگهداری.
- طالبانی، عبدالرحمن، ۱۲۷۰، کتاب المعارف فی شرح مثنوی الشریف، کتابخانه ملی در بیت المقدس، شماره نگهداری (28=ms. Yah. Ar. 1147).
- طالبانی، عبدالرحمن، ۱۲۷۳، مجموعه (شرح هژده بیت مثنوی من الفاتحة از کلام زبده العارفين شيخ عبدالرحمن الطالبانی)، کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران، تهران، شماره نگهداری ۲۳۴۴.

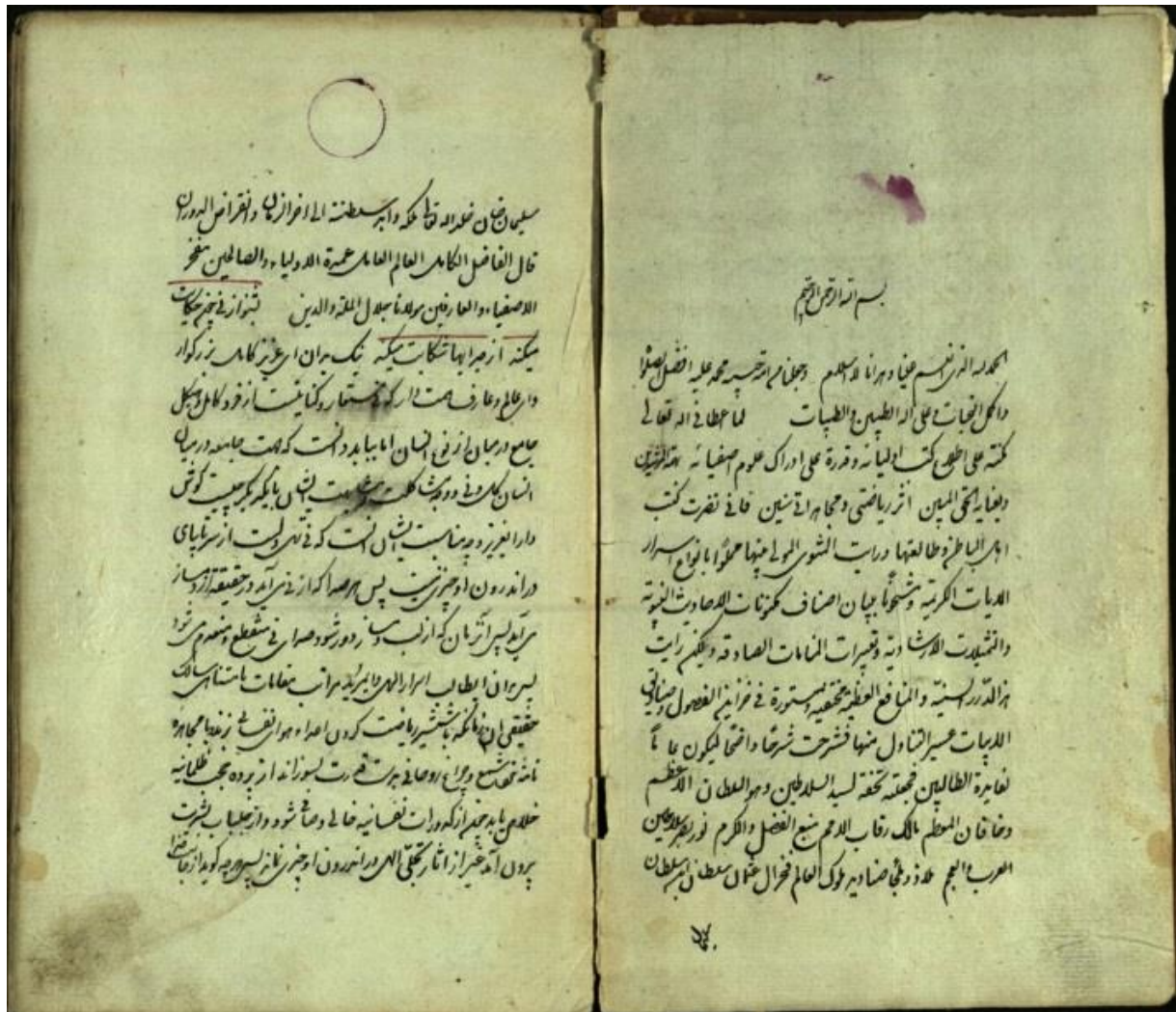
- طالبانی، عبدالرحمن، ۱۲۷۴، دیوان و شرح المنظوم مبین السّر المكتوم غوث الزمان، قطب الارکان الشیخ الشیخ عبدالرحمن، کتابخانه سلیمانیه در استانبول ترکیه، شماره نگهداری ۱۲۹۱.
- طالبانی، عبدالرحمن، ۱۲۹۰، مجموعه (برای شاهزاده مؤید الدوله و موسوم به طهماسب میرزا الحاکم به کرمانشاهان)، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، بخش دیجیتال، تهران، شماره نگهداری ۳۰۹۵.
- طالبانی، عبدالرحمن، ۱۳۸۷، جذبه عشق (دیوان حضرت مولانا شیخ عبدالرحمن خالصی القادری طالبانی کُرد)، به کوشش شیخ مُلا محمود زنگنه، چاپ دوم، سنندج: فقیر حاج محمود محمّدی طالبانی القادری.
- طالبانی، عبدالرحمن، بی تا، مجموعه، کتابخانه سلیمانیه استانبول در ترکیه، شماره نگهداری ۱-۴-۲۲۴۲.
- الطالبانی، عبدالرحمن، ۲۰۱۶، کتاب المعارف (شرح المثنوی لمولانا جلال الدین الرومی)، ترجمه ملا عبداللطیف باموکی، الطبعة الأولى، آرپیل: مکتب التفسیر للنشر و الإعلان.
- الطالبانی، عبدالرحمن، ۲۰۰۳، فی التصوف و الطریقه و الأشعار الصوفیة، تصحیح مکرم طالبانی، الجزء الاول، الطبعة الأولى، سلیمانیة: مطبعة خاک.
- الطالبانی، عبدالرحمن، ۲۰۰۴، کتاب المعارف فی شرح المثنوی الشریف لمولانا الشیخ جلال الدین الرومی، تصحیح مکرم طالبانی، الجزء الثاني، الطبعة الأولى، سلیمانیة: مطبعة خاک.
- الطالبانی، عبدالرحمن، ۲۰۰۵، حول مفهوم وحدة الوجود، تصحیح مکرم طالبانی، الجزء الثالث، الطبعة الأولى، سلیمانیة: مطبعة خاک.
- عماد حالی، حاج میرزا محسن، ۱۳۵۶، ره آورد معنوی (شرح ایبات و حکایات و مطالب مشکله مثنوی مولوی)، مقدمه احمد خوشنویس «عماء»، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی.
- طالبانی، عبدالرحمن، ۱۲۷۴، دیوان، کتابخانه سلیمانیه استانبول ترکیه، شماره نگهداری ۱۲۳.
- فروزانفر، بدیع الزمان، ۱۳۶۷، شرح مثنوی شریف، چاپ چهارم، تهران: زوّار.
- لاهوری، محمّدرضا، ۱۳۸۱، مکاشفات رضوی در شرح مثنوی معنوی، تصحیح رضا روحانی، چاپ اول، تهران: سروش.
- نثری، موسی، ۱۳۱۵-۱۳۱۹، نثر و شرح مثنوی مولانا جلال الدین محمّد بلخی رومی، تصحیح محمد رمضان، چاپ اول، تهران: کُلاله خاور.
- نظامی عنبران، مهناز و مشتاق مهر، رحمان، ۱۴۰۳، مآخذ نویافته ۷۰ رباعی دخیل با سرایندگان ناشناس در دیوان کبیر. پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون (مجله علمی بین المللی)، ۳(۱)، ۱۶۸-۲۰۴.
- نعیم، محمّد، ۱۳۸۷، شرح مثنوی، تصحیح و تحقیق علی اوجبی، چاپ اول، تهران: موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ایران.

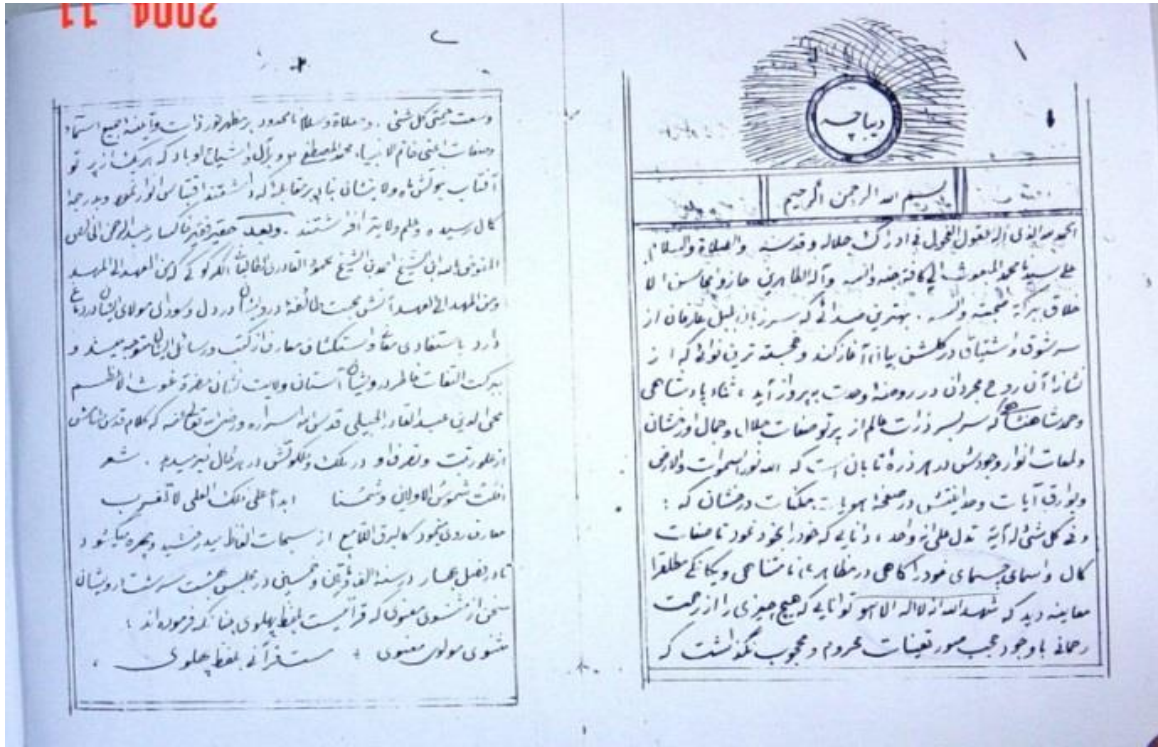
- نقشبندی، عبدالستار، ۱۳۸۶، «معرفی شخصیت و آثار علامه ملا حامد کاتب الأسرار بیسارانی با تکیه بر تعلیقات او بر مثنوی معنوی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گُردستان.
- نقشبندی، عبدالستار، ۱۴۰۰، «معرفی تنها نسخه شرح نخست ملا حامد بیسارانی بر مثنوی معنوی»، فصلنامه تخصصی اسناد و نسخه‌های خطی مناطق گُردنشین، ۶ (۱۷): ۸۳-۱۰۰.
- نقشبندی، عبدالستار و شیرینی، قهرمان، ۱۳۹۸، «معرفی نسخ خطی شرح ملا حامد بیسارانی بر مثنوی معنوی و بررسی محتوایی و سبکی آن»، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، ۱۲ (۴۵): ۲۴۱-۲۶۲.
- نیکلسون، رینولد الین، ۱۳۷۴، شرح مثنوی معنوی مولوی، ترجمه حسن لاهوتی، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- هُمایی، جلال‌الدین، ۱۳۶۰، تفسیر مثنوی مولوی (داستان قلعه ذات الصُّور یا دز هوش‌زُبا)، چاپ سوم، تهران: آگاه.

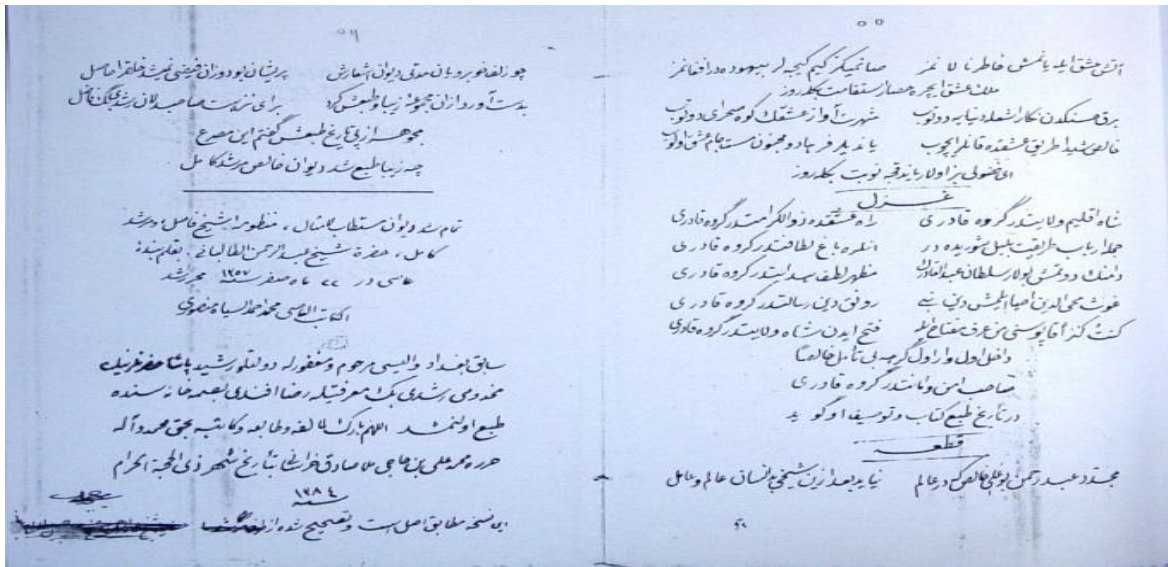
پیوست‌ها - تصاویر نسخه‌های خطی

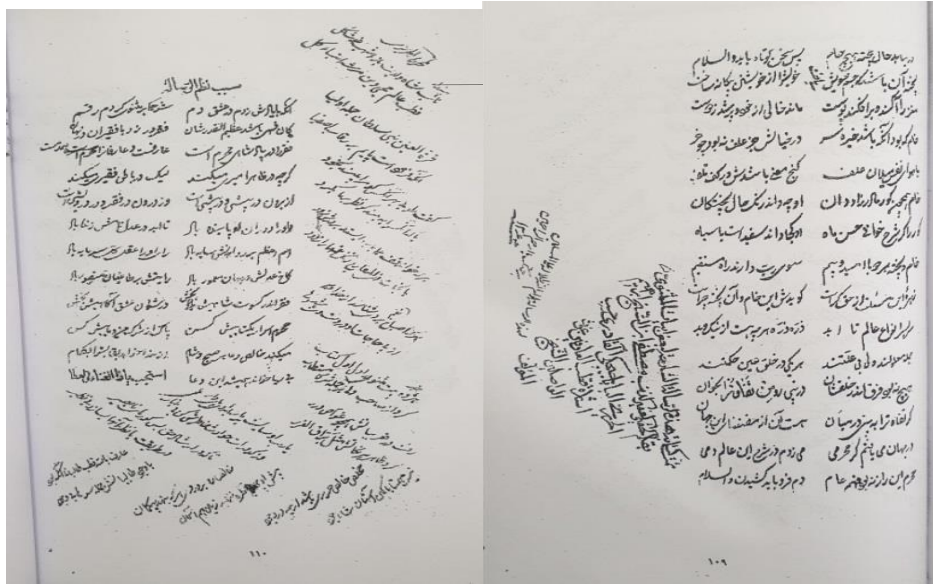
برگه نخست شرح بدلیسی، نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

برگه نخست شرح مثنوی نسخه کتابخانه سلیمانیه

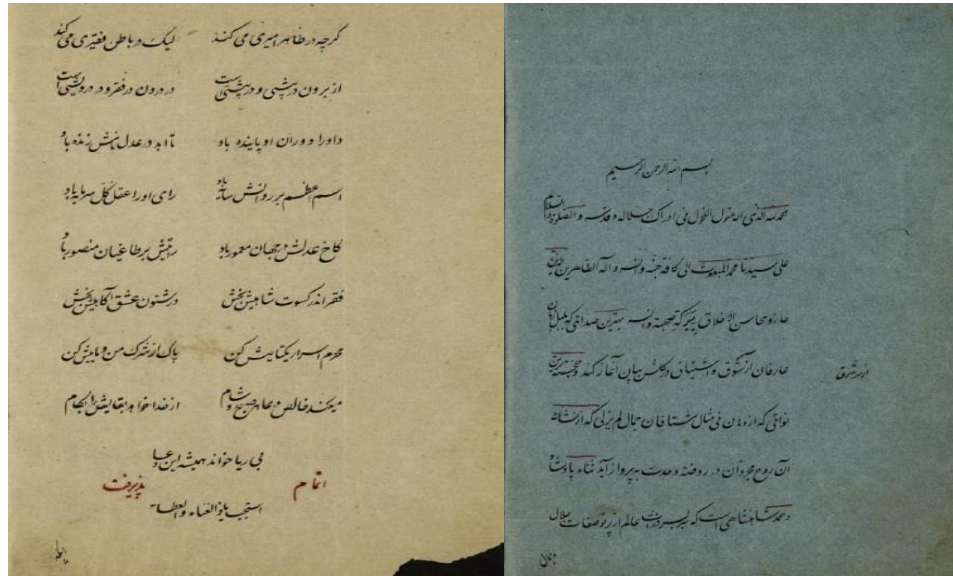
دو برگ ماقبل آخر شرح مثنوی نسخه کتابخانه سلیمانیه

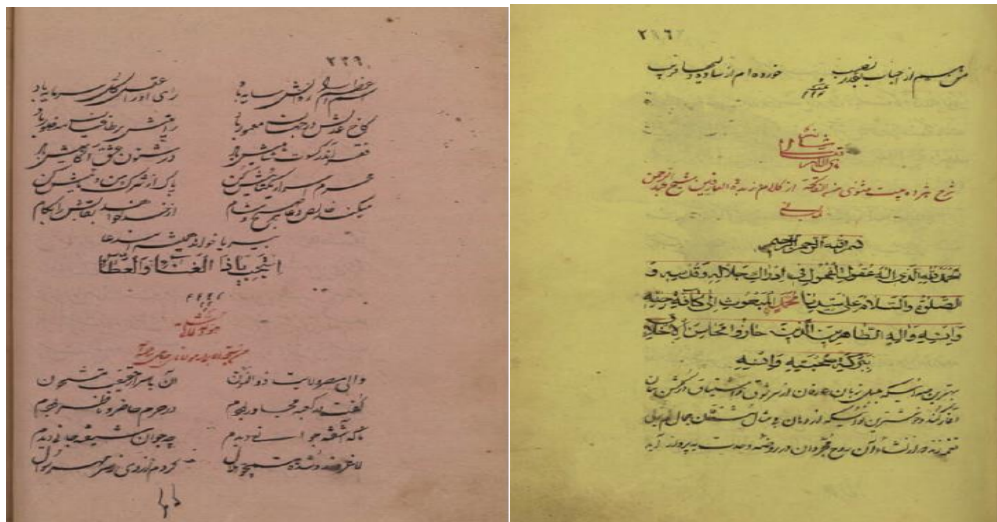
صفحهٔ مقابل آخر و صفحهٔ آخر نسخهٔ دارالمخطوطات صدام

برگهٔ مقابل آخر و برگهٔ آخر نسخهٔ کتابخانه مؤسسه ژین

صفحه نخست و صفحه آخر شرح مثنوی نسخه کتابخانه ملی در بیت المقدس

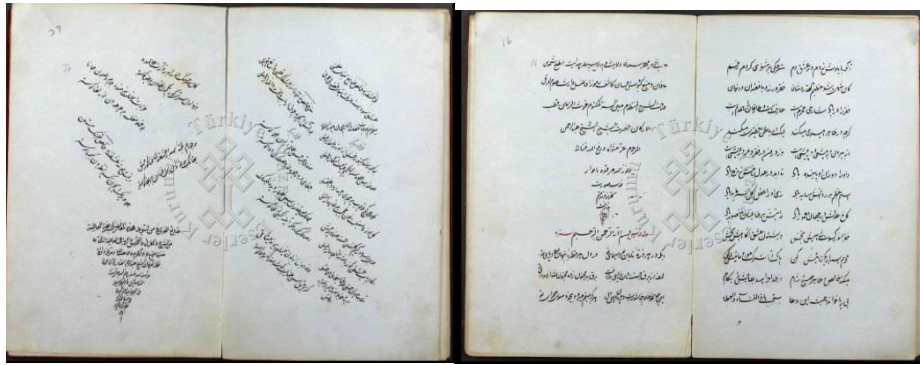
صفحه نخست و صفحه آخر شرح مثنوی نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی

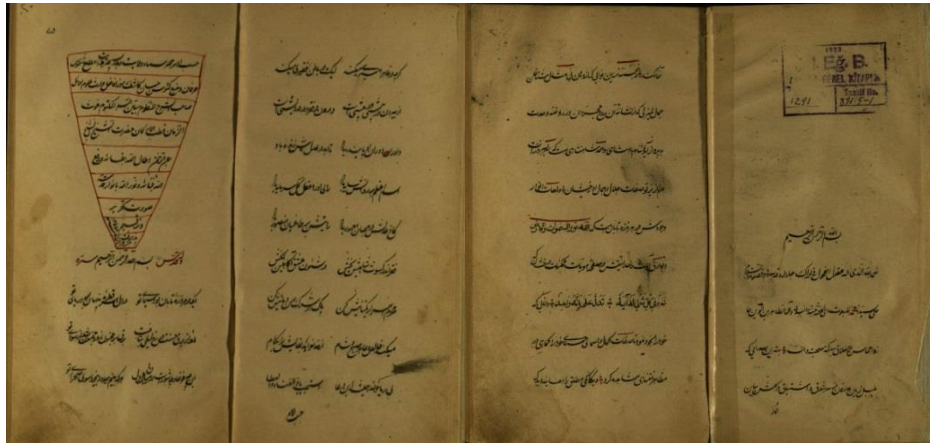
مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

برگ آخر شرح مثنوی و برگ آخر دیوان خالص نسخه کتابخانه سلیمانیه استانبول

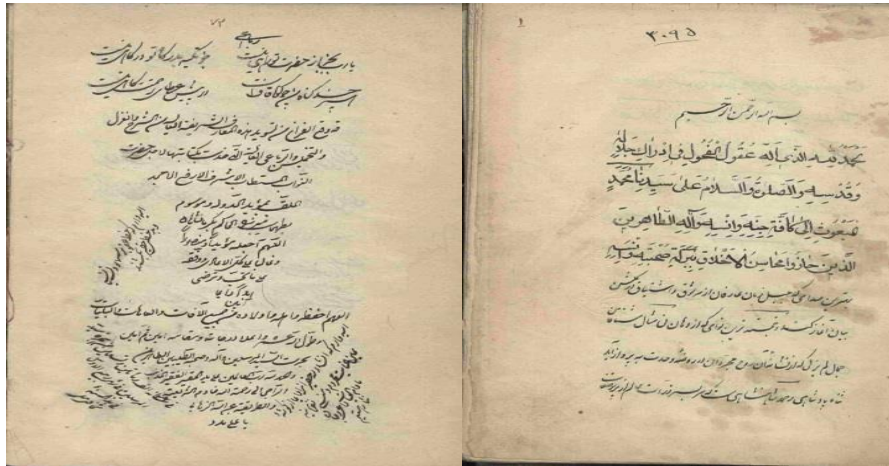
برگه نخست و برگ آخر شرح مثنوی نسخه کتابخانه سلیمانیه استانبول

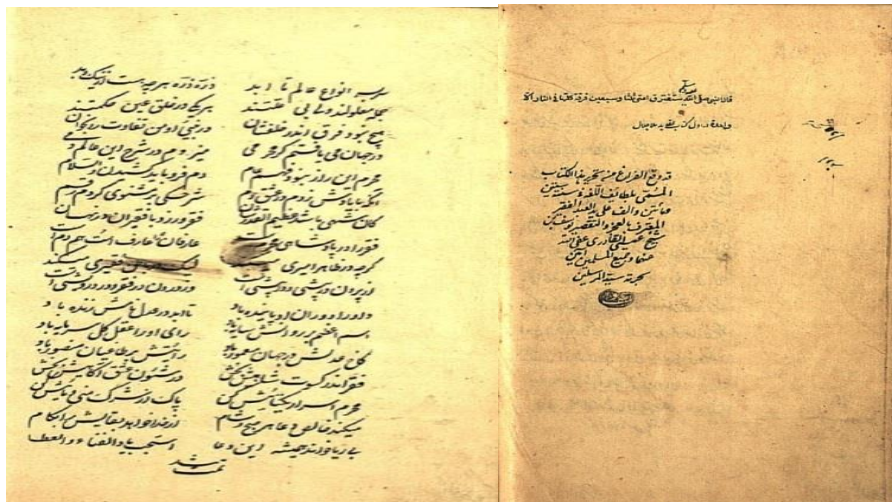
مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

صفحه نخست شرح مثنوی و صفحه آخر دیوان شیخ عبدالرحمن طالبانی از نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

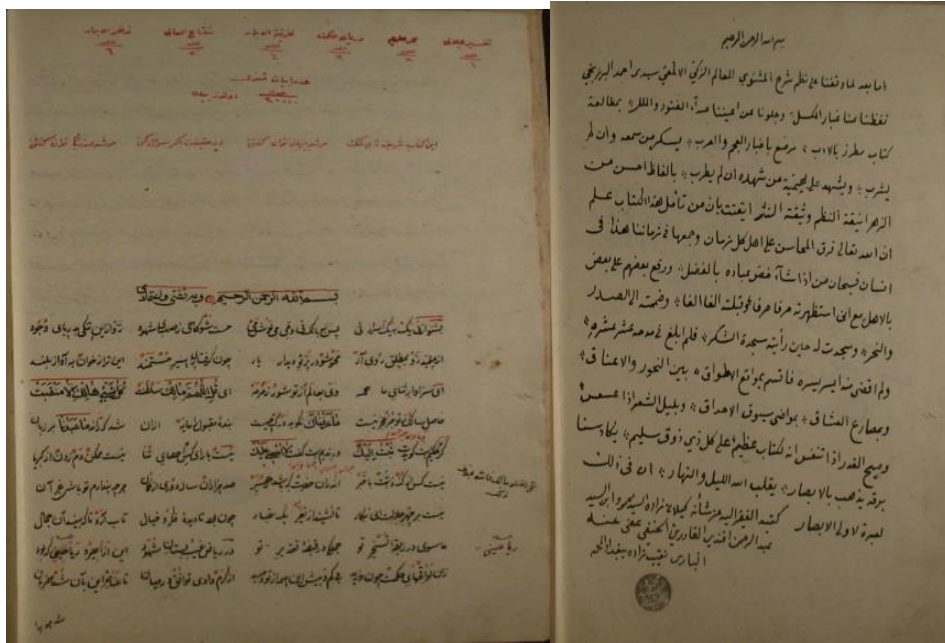
صفحه قبل از شرح مثنوی که ترقیمه شده است با صفحه آخر نسخه شرح شیخ عبدالرحمن طالبانی

صفحه ترقیمه نسخه مؤسسه ژین

و

صفحه نخست

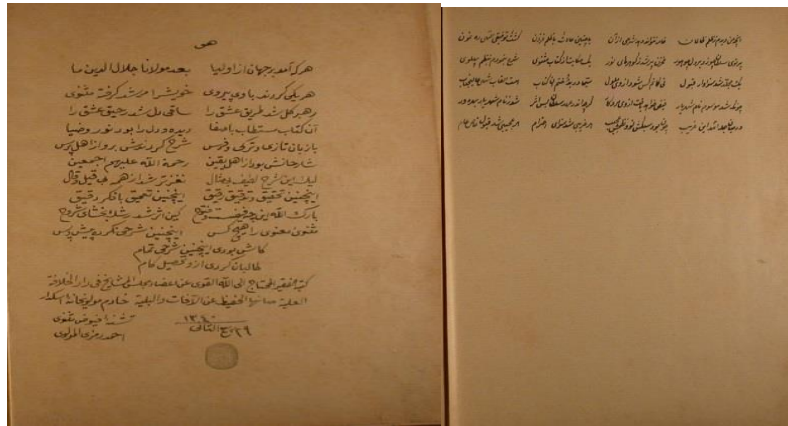
صفحه سه از تقریظ شرح برزنجی با صفحه نخست شرح مثنوی نسخه کتابخانه موزه مولانا در قونیه

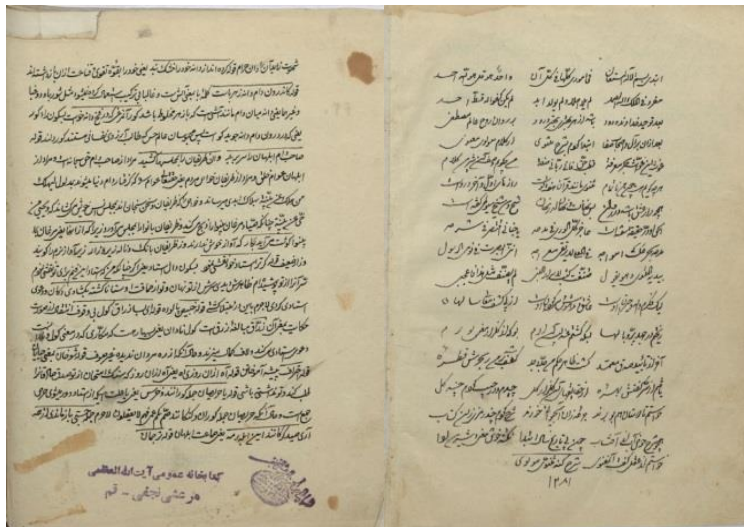
مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

صفحه آخر شرح مثنوی برزنجی و صفحه آخر تقریظ این شرح در کتابخانه موزه مولانا در قونیه

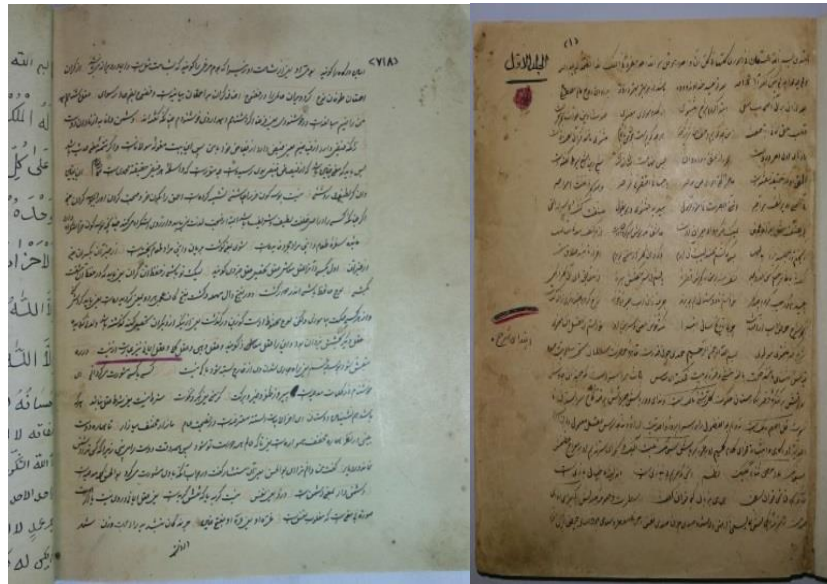
صفحه مقدمه با صفحه آخر شرح مثنوی ملا حامد در نسخه کتابخانه عمومی آیت الله العظمی مرعشی

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

صفحه نخست و صفحه آخر شرح مثنوی نسخه کتابخانه شخصی مرحوم ملا عبدالرحمن احمدی چاغر

برگه نخست از شرح مثنوی نسخه کتابخانه استانبول

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

برگه آخر از شرح مثنوی نسخه کتابخانه استانبول